

Fæstet i breve og domme

Af Troels Dahlerup

I betragtning af den rolle, som fæstevæsenet har spillet i det danske agrarsystem helt frem til de store landboreformer – ja endnu længe efter –, har dets ældre historie den dag i dag givet forskningen anledning til mange problemer og ikke få divergenser, formentlig især fordi et så elementært retsforhold var samtiden i den grad velkendt, at det kun sjældent blev genstand for egentlig og detaljeret lovgivning. Og fra Skånske Lovs korte omtale af etårige lejekontrakter (dog med mulighed for forlængelse af lejemålet)¹ og frem til Christiern II's lovgivning kender vi såre lidet til fæstes indgåelse, så meget mærkeligere, som vi frem til ca. 1400 finder en omfattende regulering af fæstes (lovlige) opsigelse, hvor førlov m.fl. bestemmelser snarest synes at lægge hindringer i vejen for bondens frie ret til at fraflytte sit fæste (se herom i det flg.).

Såvel fæstes indgåelse som ikke mindst dets ophør er derfor fortsat drøftelse værd, og takket være Benito Scocozzas afhandling om Frederik I's fæsteforordning af 1523² er der

nu sat en debat i gang om dette centrale emne³, hvorfor jeg her kun yderst kortfattet vil berøre flere af de deri rejste spørgsmål.

Styrken i Scocozzas arbejde ligger i hans demonstration af kildekritikkens og den formelle logiks destruktive muligheder ved påvisningen af, at en lang række tolkninger ikke hver og en har tvingende nødvendig gyldighed, med det resultat, at han ender i en konklusion, der forlængst er foregrebet af Hector Estrup (1845) og senere af såvel Fridericia (1896) som Astrid Friis (1936)⁴, at forordningen er og bliver en regel, der indskærper, at *indgåede aftaler skal overholdes* (Scocozza op. cit. s. 196), medens disse aftalers *art* (livsfæste eller evt. blot »åremålsfæste«) ikke nærmere fastslås af forordningen.

At den i og for sig ganske »ahistoriske« afhandling med hovedvægt på dels det tekst-kritiske, dels det historiografiske, der ud over indeholder en række »smårædsler«⁵, er i nærværende sammenhæng mindre væsentligt, og rent retshistorisk turde bemærkningen (op-

Troels Dahlerup, f. 1925, professor, dr. theol., Aarhus universitet.

1. § 238f., jfr. § 231 (med tre tings opsigelse for bryder), jfr. dog en noget anderledes pointeret fremstilling i Anders Sunesens parafrase § 143f., jfr. § 134. Det kan ikke udelukkes, at hovedsigtet var at fremhæve, at lejemålet *kun* kunne *opsiges* én gang årligt under fastlagt procedure, jfr. herom ndf. s. 293.
2. Benito Scocozza: »Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523« (Fortid og Nutid 29, 1981, s. 184–201).
3. Således har Axel E. Christensen *ibid.* (1982) s. 672–81, og Mikael Venge *ibid.* (1981) s. 475–78 rettet kraftige indsigelser på adskillige punkter, medens Frank Pedersen *ibid.* (1983) s. 97–110 har bidraget med adskillige relevante kommentarer.
4. H. Estrup: »Den historiske Udvikling af Livsfæstet i Danmark«, HT 1 VI s. 259–300; J. A. Fridericia: »Adelsvældens sidste Dage« note 109 på s. XVI samt Astrid Friis i DBL (Mogens Gøye) 2. udg. VIII s. 143 (genoptrykt 1980, 3. udg. V s. 454).
5. Alvorligst turde her angrebene på Johan Hvidtfeldt være (Scocozza op. cit. s. 191f.). Omend denne produktive forfatter givet har et og andet at skulle stå til regnskab for, turde det være velkendt for enhver, der har arbejdet med dansk historie i reformationstiden, at han besad en næsten monopolagtig viden specielt om Christiern II's lovgivning, hvorfor han naturligvis ikke kunne begå en så elementær brøler som at fejlcitere denne. Minimumsfæstet på de otte år findes i landlovens § 68 (jfr. Mogens Rathsack: Christiern den andens landlov, HT 12 II s. 219), men naturligvis i det (utrykte) arnamagnæanske manuskript, der turde være at foretrække for det (trykte, men) lidet pålidelige Uldall-manuskript. Om disse love se iøvrigt Troels Dahlerup i Festskrift til Niels Skyum-Nielsen (1981) s. 261ff., jfr. også Frank Pedersen op. cit.

cit. s. 198), at denne af mange som næsten »grundlovsagtig« opfattede fæstebeskyttelse spiller en så utrolig ringe rolle i retslivet, være yderst værdifuld. Thi det er formentlig alene forfatterens beskedne interesse for historisk empiri, der forhindrer ham i grundigt at underbygge denne utvivlsomt helt korrekte antagelse; ja det turde være særdeles bemærkelsesværdigt, at forordningen (mig bekendt) *aldrig* citeres i datidig domspraksis.

Som hævdet allerede af Hector Estrup m.fl. og her kraftigt fremhævet af Scocozza står forordningen således som nok et eksempel på, at et velordnet samfund ikke vil tolerere *vilkårlighed* (op. cit. s. 200), for mig at se en massiv slutten op om Fussings gamle, ofte kritiserede these: »Danmark var et Retssamfund« (1941), hvori selvfølgelig ikke ligger anden realitet, end at *loven* – dvs. en række af alle parter kendte regler – og ikke vilkårligheden skulle (burde) dirigere tilværelsen.

Vil man derimod ud over en påvisning af historikernes mange og grove forsyndelser⁶ gøre et forsøg på at begribe, *hvorledes* datidens fæstesystem »i virkeligheden« fungerede – hvilket i og for sig er en uomgængelig nødvendig forudsætning for, at man overhovedet kan blive i stand til at tolke en lovbestemmelse og sætte den ind i dens rette sammenhæng –, er der ingen anden vej at gå end rent empirisk at vende sig til det kildemateriale, som trods Scocozzas pessimisme (op. cit. s. 198) er for stort og omfattende⁷ til, at jeg således foranlediget kan gøre andet og mere end at tage den allerede af Estrup (op. cit. s. 283 note 75) antydede metode op og på grundlag af hovedsagelig trykt og lettere tilgængeligt materiale forsøge at indkredse datidig administrativ og retslig praksis.

At noget så elementært som fæstevæsenet fortsat kan være så problematisk, har utvivlsomt i ikke ringe grad sin rod i den dobbeltheden, som Scocozza allerede indledningsvis (op. cit. s. 184) giver udtryk for, at bonden på den ene side var lige så interesseret i at beholde visse fæstemål, som han under andre omstændigheder måtte kæmpe for sin ret til på friest mulige måde at kunne opsigte sin gård⁸. Men desværre lader han straks dette afgørende *crux* ligge for derpå alene at arbejde ud fra den antagelse, at fæstebonden primært ønskede *livsfæste*, en linie, der hos Skrubbeltrang er ført helt ud i, »At livsfæstet ret ofte blev til arvefæste«, hvilket denne endog finder: »lå i sagens natur«⁹.

Men uden helt og fuldt at fastholde denne dobbeltheden vil et hvert forsøg på at forstå datidens agrarsystem givet strande. Selv på vornedskabets område konstaterer vi, hvorledes bønder under et og samme godssystem kraftigt vægrer sig ved at overtage visse gårde og samtidig er parat til at dykke dybt i kistebunden efter gode dalere for at opnå fæste af andre gårde¹⁰.

I det sydvestlige Sjælland erfarer vi i 17. århundrede (dvs. et område under vornedskabet og en periode, hvor »livsfæstet« som princip var et faktum), hvor forskellige fæsteforhold der på én og samme tid kan findes her. Et – måske lidt atypisk – eksempel viser os en bonde, der efter et år som pebersvend hos sin onkel fæstede gård i Flinterup, hvor han nåede at så rug, inden han efter et par måneders forløb forlod gården. Derpå fæstede han en (formentlig bedre) gård i Krøgerup; men efter syv år opgav han også denne gård for at flytte til Sørbymagle, hvor han formentlig omsider fandt sin idealgård; i hvert

-
6. Må også jeg i denne forbindelse have lov til at udøve selvkritik, idet jeg minsandten så sent som 1981 (op. cit) ligeledes har *benævnt* forordningen af 14. maj 1523 »livsfæsteforordningen«, omend blufærdigt i en note (19) på s. 277.
7. Således Mikael Venge op. cit. s. 478 ad note 14.
8. Betegnende nok handler lovgivningen frem til ca. 1400 specielt om førlov m.fl. problemer, der især synes at virke hæmmende for bondens frie fraflytningsret, således kong Olufs håndfæstning § 23 og rigsloven af 1396 § 6; se herom bl.a. Will Christensen: Dansk Statsforvaltning (1903) 620f. Om førlov se desuden ndf. note 30.
9. F. Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500–1800 (1978) s. 21.
10. Blandt utallige lokalhistoriske eksempler se f.eks. Holger Munk: Rytterbonden (1955) s. 58ff. og Karen Schousboe: Kistefæ (Folk og Kultur 1981) s. 24ff.

fald blev han her til sin død 15 år senere (1685) som en i sognet anset mand, der de sidste fem år havde været kirkeværge¹¹.

Omvendt kunne man i og for sig udmærket godt forestille sig bønder, der i krisetider indskrænkede ved at flytte fra en stor (og udgiftskrævende) gård til en mere overkommelig brugstype (ventede man for længe, var det eneste alternativ at tage til takke med et hus). Det vil sige, at *livsfæste* som princip og hyppige fæsterskifter (NB på bestemte gårde) sandelig ikke udelukker hinanden, hvorfor »statistikker« over fæstelængder ikke altid er et så pålideligt kildemateriale til denne problematik¹². Men at også livs- og »arvefæste« på denne egn i og for sig ansås for et ideal (vel at mærke, når det drejede sig om de »rigtige« gårde), fremgår klart af dette kildemateriale, hvor en gård – næppe »historisk korrekt« – hævdes at have været i samme fæsterslægts besiddelse i henved 300 år!¹³

Denne bondens dobbelte ret til at kunne blive på sin fæstegård, men kun så længe han selv ønskede det (selvfølgelig forudsat en lang række betingelser), betones klart og utvetydigt af Osterssøn Weylle (*Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*, 1665 udg., s. 116–21) med henvisning til Koldingrecessen af 1558 § 42.

Og denne vigtige reces forbyder udtrykkeligt enhver udvisning af fæstebønder, der yder herskabet, hvad de er forpligtede til (hertil hører endvidere § 43 om enkers ret til eventuelt at overtage gården), og den er igen en

simpel gentagelse af 1551-recessen (§ 9 og 10). Og nok har den ældre reces af 1547 en væsensforskellig tekst; men dens § 36 forudsætter dog, at udvisning af fæstebonden havde en konkret årsag, in casu »for hans rette forsømmelses skyld«. Dvs. at fra da af er der ikke grund til tvivl om, at de fæsteregler var i brug, som eftertiden anså for at dreje sig om »livsfæste«, hvorfor vi kan begrænse den empiriske undersøgelse til i hovedsagen den umiddelbart foregående periode tilbage til 1523.

Det forekommer umiddelbart indlysende, at cancelliets kopibøger, der i betydeligt omfang er bevaret fra Frederik I's tid og med stedse færre lakuner fra Christian III's tid, udgør en mulig indfaldsvinkel trods deres ofte regestagtige præg¹⁴. Og det viser sig da straks, at der i disse kgl. protokoller findes et utal af »livsbreve«, hvilket umiddelbart synes at bekræfte antagelsen, at 1523-forordningen *ikke* automatisk betød livsfæste, da i så fald sådanne kgl. privilegier burde være overflødige. Men forholdet er desværre ikke så enkelt; thi i den udstrækning de ofte yderst korte referater tillader en lidt nøjere analyse, ses det gerne, at disse breve skyldes specielle omstændigheder, således allerede to breve af 29. marts 1523 (Fr. I s. 3), hvor det ene (angående købstadsjord?) gav *afgiftsfrihed* på livstid, det andet var et af de ikke helt få breve på hele *tre liv*. Og ikke blot var det en stadfæstelse på et kong Hans' brev til modtagerens svigermoder; men idet brevmodtageren var det

-
11. Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646–1731 I–II (1963–68), udg. Ole Højrup; det anf. eks. er nr. 598.
 12. Ydermere findes der i dette materiale ikke få eksempler på den lidt mere sofistiserede »Ølsebymagle-model«, dvs. at en afdød bonde efterfølges af sin enkes nye mand, der atter følges af sin anden kones mand osv. osv. (meddelelse på specialeseminar fra stud. mag. Lars Chr. Christensen), dvs. en type, der kun yderst sjældent kan indkredses i ældre tiders kildemateriale (jfr. Aksel E. Christensen i *Festskrift til Erik Arup* 1945, s. 148f.). Jfr. iøvrigt Frank Pedersen op. cit.
 13. Ibid. nr. 845. Jfr. også det måske lidt specielle tilfælde (ibid. nr. 225), hvor en slægtning til Næstvedborgmesteren efter lang tids skolegang bedrev købmandsskab i Norge og derpå var restanceskriver på Kallundborg slot. Men skønt han sagdes at have fået ridedogedstillingen dér tilbudt, afslog han for at vende hjem og overtage fæstegården efter sin aldrende fader (hvis position fremgår af, at han var såvel sogne- og skovfoged som kirkeværge). Om gårdens størrelse (vel en »dobbeltgård«) se ibid s. 9.
 14. Udg. Erslev og Møllerup: Kong Frederik den Førstes danske Registranter (1879) og samme: Danske Kancelliregistranter 1535–50 (1881–82), her cit. Fr. I og Chr. III. Udgivelsesformen understreger det regestagtige præg; men det har i nærværende sammenhæng ikke været muligt at foretage sammenligninger med de originale protokoller. Jfr. hertil de noteagtige Tegnelser fra Christian III, in extenso udg. i *Danske Magazin* 3 IV-4 VI (1854–86).

jyske landstings saghører, er vi her ovre i den talrige gruppe af livsbreve m.v., der primært var belønninger (evt. »pension«) til kronens fortjente funktionærer på lavere plan.

Og heldigvis findes lejlighedsvis »dubletter« (idet vi allerede for perioden 1530–32 har såvel Registre som Tegnelser bevarede), der hjælper os til at fastslå, at selv tilsyneladende indiskutable »livsbreve« faktisk kunne dreje sig om f.eks. selvejergods (ibid. s. 412, der uddyber forståelsen af s. 311). Når således en Jørgen Holst 1531 opnår et livsbrev (måske dog uden afgift?), viser de parallelle Tegnelse os (ibid. s. 366, jfr. s. 292), at der her var tale om Koldinghus lens ridefoged, samt (hvad der vist ikke sjældent forekom) at der allerede sad en fæstebonde på den omtalte gård, dvs. at privilegiet snarere var et »forlejningsbrev« (på gårdens landgilde) end et egentligt livsfæstebrev.

En enlig stadfæstelse i 1523 af et kong Christiens livsbrev (ibid. s. 2) har ej heller større kildeværdi, da brevet indhold ikke uddybes (hvorfor kgl. majestæt viseligt tog et vist forbehold). Og i hovedsagen gælder det, at hvor der ikke er tale om selvejergods eller belønninger til (aflønninger af) fogeder og skrivere, vil det tit og ofte fremgå af brevene, at de var på *to eller tre liv* (ibid. s. 143, jfr. s. 12, s. 46, s. 61 o.o.) eller en art ventebrev på gården efter fader eller svigerfader (ibid. s. 403), dvs. netop ikke »klassiske« livsfæstebreve, men privilegier med et videregående indhold.

Da også Christian III's Registranter udviser samme billede, kunne man følgelig fristes til at tro, at hverken Frederik I eller hans søn har ønsket at give bønder livsbrev på kronens fæstegårde, enten som en politisk beslutning, eller eventuelt fordi de anså dette for overflødig, idet praksis muligvis allerede havde sikret bønderne tilstrækkeligt?

I nærværende sammenhæng er dog en anden gruppe breve af nok så stor værdi, idet *de kongelige lensbreve* naturligvis opstiller en række

betingelser (gerne helt formelagtigt), som lensmanden havde at opfylde. Næsten som et levn af fordums agrarkriseproblematik ses Christian III's lensbreve evindeligt at indskærpe, at lensmanden skulle holde godset ved magt (hvoraf bl.a. fulgte, at han gjorde klogt i at holde på bønderne), samt »at bønderne skulle holdes ved lov og ret«, evt. uddybet med et »og ikke forurette tjenerne« (Chr. III s. 116, jfr. s. 91, s. 106, s. 143 m.fl.), formler, der kun tjener til at fastslå »retsstatprincippet«, men desværre ikke oplyser os om, *hvad* der da ansås for gældende ret.

Men sidst i året 1540 (8. nov.) undergår livsbrevsformularerne hyppigere en mindre, men givetvis ikke uvæsentlig ændring ved tilføjelsen: »og ej udfæste dem af deres gårde, al den stund de til gode rede udgive deres landgilde og holde deres gårde ved magt« (ibid. s. 145f., s. 160, s. 168 o.o.) og efter en vis vaklen (i hvert fald i kancelliets protokollering) ender dette med at blive standardformular¹⁵.

For mig at se kan dette kun betyde, at om ikke før så fra nu af var *livsfæstet på krongodset* at anse for normen, idet der skulle en (juridisk holdbar) *årsag* til, for at en kgl. lensmand kunne udvise en fæster af hans gård. Et eventuelt smuthul kunne dog tænkes at foreligge med hensyn til stedsmåls- og førlovsbestemmelserne, idet en nytiltrædende lensmand muligvis kunne finde på at kræve i hvert et mere eller mindre symbolsk »husbondhold« af fæsterne for at acceptere deres forbliven på godset (om dette se flg.). Men blot to år senere tog lensbrevene nu også højde for dette problem ved at udvide formularen med et »og ej pålægge dem ny fæstning eller anden tyngelse eller udfæste dem« etc. (ibid. 1542 20 nov., d. 251, jfr. s. 253, s. 257 o.o.). Ganske vist kan vi endnu en tid møde den tidligere 1540-formular; men fra 1547 optræder 1542-formularen igen (ibid. s. 333), nu uddybet og udvidet med et »eller tage nogen ny husbondhold eller gårdfæst-

15. Udførligt gengivne lensbreve se 1541 23/10, trykt i Da. Mag. 2 I s. 27, jfr. Chr. III s. 202. Idet de i note 14 anf. udgaver som anført har regestkarakter, kan en lejlighedsvis mangel på denne formular såvel skyldes udgiverne som kancelliskriverne; evt. har disse anset sig dækket ind, da sådanne breve altid afsluttes med det helt generelle *cum claus. consv.* Andre fyldigere lensbreve trykt i Falkman: Kronans, Kyrkornas och Presterskapets inkomster – (1848) II s. 16ff., s. 18f., s. 19f. m.fl.

ning af dem, uden de afdø på godset eller de forbrude dem« (ibid. s. 360), og uanset om kancelliskriveren har brugt (kopieret) den ene eller anden formular, er der givet tale om centralmagtens krav til lensmændene om stedse større hensyntagen til bønderne og deres interesser.

Og som 1547-recessen (§ 36) synes at forudsætte »forsømmelse« som (lovlig) udvisningsgrund (jfr. ovf. s. 282), udstrækkes med recessen af 1551 (§ 9–10) disse fra først af blot på krongodset konstaterede regler til at være en rigslov med gyldighed for alt jordegods uanset besidder, hvorfor bestemmelsen indgik i den for eftertiden specielt autoritative Koldingreces af 1558 (§ 42–43).

Endnu videre gik lensforordningen af 1557, hvis retningslinier for krongodsets bestyrelse i sin § 9 forbød at udvise bønder »for en ringe sag«, medens den § 10 forlangte en vis hensyntagen til landgilderestanter, ligesom dens § 11 krævede blot »rimelig« indfæstning af bønderne¹⁶.

Således finder vi nok her forklaringen på, at Fussing (Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 80ff., spec. s. 85f.) på én gang kan finde klare vidnesbyrd om kronens negative holdning til forsøg på at kræve fornyet indfæstning af bønder ved *ejerskifte* og samtidig må erkende, at dette dog tit og ofte skete (måske dog især i de skånske landsdele, hvis landboforhold ikke alle synes helt at svare til, hvad der iøvrigt var sædvane¹⁷). Thi nok havde 1551-recessen (gentaget i 1558-recessen) fastlagt generelle regler for »livsfæstet« i hele riget; men de betydeligt mere specificerede (og bondevenlige) regler om systemets praktiske tillem্পning i lensforordningen 1557 havde selvfølgelig principielt kun gyldighed for krongodset, selvom de – dettes omfang taget i betragtning – tænkeligt har kunnet få afsmittende virkning,

da ikke mindst domstolene må have haft svært ved at skulle anvende to sæt normer for samme retsforhold.

Rettertingets domme

Gesätze sind keine Vorgänge, og uanset at lensbreve og forordninger stærkt antyder, at man fra Slotsholmen havde bondens ve og vel på sinde, har det selvfølgelig kun ringe beviskraft for, hvorledes forholdene ude i landet i realiteten var. Derfor er det af betydning, at vi har et velbevaret, ganske omfattende og givetvis repræsentativt materiale til belysning af denne periodes retspraksis, idet dels det kgl. rettertings domme ca. 1537–44, dels de talrige i private domssamlinger bevarede retsafgørelser, der kunne antages at have præcedens karakter, nu foreligger trykte og dermed let tilgængelige¹⁸.

Allerede på det kgl. rettertings første (protokollerede) rejsedag (30/3 1537) finder vi fæstebreve på livstid (på to liv) omtalt, omend ikke i sig selv kontroversielle, men alene fremlagt som dokumentation for, at brugeren af en vestjysk fæstegård besad denne med rette. Ikke blot havde han såvel jordejeren Gudum klostres som også Ribebispens brev på, at en navngiven kvinde og derefter hendes (nye) ægtemand måtte besidde pågældende gård på livstid; men på dette (øjensynligt noget ekstraordinære) grundlag havde de endog været i stand til at overlade tredjemand halvdelen af gården til brug (KRD I s. 3f.), en videreudlejning, der ellers synes strengt forbudt (jfr. ndf. note 26).

Men blot få dage efter (1/4) dukker problemet op på en hidtil gerne overset, men givetvis højst aktuelt måde, idet vi her finder et af de talrige eksempler, hvor en *selvejergård* –

16. Krag-Stephanus: Christian III's Historie (udg. 1778) s. 261ff., spec. s. 263. At forordningen også har været behandlet af Rigsrådet, er fastslået af Frede Jensen, HT 1979, s. 328f.

17. Således Skrubbeltang op. cit. s. 78, måske på baggrund af Fussing op. cit. s. 80 med henvisning til Arent Berntsen (Danmarks og Norges frugtbare Herlighed, 1650–56) II s. 128f. Jfr. således specielle forordninger rettet til Blekinge såvel 1574 som 1585 (Secher: Forordninger I s. 577, II s. 396) for at få bragt betaling af stedsmaal på linie med resten af riget.

18. Troels Dahlerup: Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid I–II (1959–69), her cit. KRD samt Danske Domme 1375–1662, udg. E. Reitzel-Nielsen, til nu er udkommet I–V (dvs. til 1596), 1978–82, her cit. DD.

efter at have været i største parthavers besiddelse (givet imod skæppeskyld til de øvrige parthavere) – nu ønskedes overtaget af en anden medejer, der i mellemtiden have erhvervet sig en endnu større andel deri (KRD I s. 14f.). Efter sædvanlig retspraksis (se herom DD I nr. 46, s. 140f., samt KRD I s. 51, note 1) tildømmes største parthaver besiddelsen af gården (men naturligvis fortsat imod skæppeskyld til medarvingerne), idet retten dog fastslog, at »den gamle mand« (mon taberens fader?), der før tiden bor på gården, skal blive siddende på livstid og nyde og bruge sin andel deraf.

Et lidt mere kildent problem opstod (5/4), da en sognepræst klagede over, at bispem (Stygge Krumpen) havde frataget ham hans anneksgård og bortfæstet den på livstid til to bønder (der ydermere ydede deres landgilde til stiftet og ikke til præsten). I betragtning af at præsten dog havde sin præstegård i hovedsognet, bekræftede retten bøndernes besiddelse i henhold til deres livsfæstebrev, men dog kun indtil det intrikate spørgsmål om sådant gejstligt gods fandt en principiel løsning (KRD I s. 24f.), formentlig ad lovgivningens vej, idet der her i nok så høj grad var tale om et kirkepolitisk som et landboretligt problem (jfr. ned. s. 287).

Selvsamme dag møder vi nok en sag om selvejergods (KRD I s. 25f.), hvor brugeren udvises, uanset at hun ifølge dommens præmisser har opfyldt sine forpligtelser. En sådan udvisning kræver øjensynligt en helt speciel begrundelse, nemlig den klassiske, at ejeren (eller hans barn) *selv* ønsker at bruge gården, den med tiden faste sædvaneretlige undtagelsesbestemmelse vedrørende fæstes uopsigelig fra ejerens side (som iøvrigt også genfindes i megen moderne huslejelovgivning); men samtidig er det vist påkrævet med en

advarsel imod at tro, at denne regel altid har kunnet udgøre en effektiv omgælsesmulighed, idet det nok var de færreste *adelsmænd*, der havde behov for *selv* at overtage en tidligere fæstegård, hvorfor bestemmelsen utvivlsomt i praksis i nok så høj grad har taget sigte på selvejergodset og dets ikke ubetydelige ejer-, bruger- og fæsterproblematik¹⁹.

Desværre er domsreferaterne ofte altfor summariske til, at vi fuldt ud kan drage sikre konklusioner. Når (ligeledes 5/4) en bonde udvises af en selvejergård, som han tilsyneladende (korrekt) har fæstet af rette ejer (og ydermere selv besidder arveparter deri), er årsagen den enkle, at ejeren (af »aktiemajoriteten«) har pantsat den uaflost i 26 år til sagsøgerne, hvorfor retten til at bortfæste gården naturligvis overgår til pantgæverne (KRD I s. 29, om udvisningsproceduren se ndf. s. 293). Og desværre er det uklart, hvorvidt fæstemålet er indgået før eller efter pantsætningen.

En dom (af 15/4) drejer sig ligeledes om selvejergods, hvor den mand, der hævder at have fæstet af selvejereren, dømmes for at have forfalsket fæstebrevet (KRD I s. 35f.). Af speciel interesse i nærværende sammenhæng er dog især, at han hævder at have stedet gården for 12 mk. (dvs. ydet et sådant stedsmål), samt at ejeren har erhvervet sig et Frederik I's brev på godset, hvilket i Registranterne (Fr. I s. 108, ikke, som i KRD I s. 35 note 3 anført, s. 136) ikke er til at skelne fra »livs- eller arvefæstebreve«, men som nu takket være denne dom konstateres at være et fri- eller genkøb af selvejergods, samt at dette brev havde kostet 30 øksne (!), dvs. at de ovenomtalte kgl. begunstigelsesbreve utvivlsomt ofte har haft et fiskalt motiv.

At en enke (ligeledes 15/4) udvises af sin fæstegård, skyldes helt enkelt, at modparten

19. Jfr. at såvel Frederik I's forordning af 1523 som Christiern II's landlov (§ 68) huskede, at der også fandtes bønder blandt samfundets mange kategorier af jordejere, dvs. at også (selvejer)bønder kunne have fæsteproblemer. Da Scocozza (i Fussings fodspor, op. cit. s. 47) synes at opfatte 1547- og 1558-recessernes regel om, at adelen måtte gøre sig sit gods »så nyttigt som muligt«, (Scocozza s. 189 og s. 199f.), således at enhver kgl. fæstelovgivning hermed ikke nødvendigvis fik gyldighed på adelsgodset, skal her blot henvises til Huitfeldts konstatering (1596 s. 179), at »gods« her skal forstås som »vare« (dvs. en handelsbestemmelse) og ikke som »ejendom«, jfr. E. Ladewig Petersen i »Rigsråd, adel og administration 1570–1648« (udg. K. J. V. Jespersen, 1980) s. 155f., samt den her i flg. behandlede retspraksis.

har jorddrottens (bispens) lovlige fæstebrev derpå, samt at hendes irettelagte bevisligheder anses for falske (KRD I s. 51f.), en nyttig påmindelse om ikke at tro, at fæsteproblematikken nødvendigvis altid var et bonde/gods-ejermellemværende, idet det store flertal af retssager angår *bønder*, der strides om, *hvem* af dem, der er at betragte som *rette fæster*.

Ret egenartet var forholdene (19/4), da lavadelsmanden Morten Roed ville udvise en fæstebonde netop under henvisning til, at han selv ønskede at besidde gården (KRD I s. s. 55f.), og det uanset at bonden hævdede at have fæstet af ejerens (formentlig befuldmægtigede) svoger. Thi i sagen indgik ikke mindst en række spørgsmål, der var udsprunget af Grevens Fejde; således skulle pågældende bonde have erhvervet et skipper Clements brev på gården for sig selv, hustru og børns livstid, hvorfor det kan være vanskeligt at afgøre, hvilke af disse momenter, der har vejet tungest, da retten opretholdt godsejerens (lovlige) udvisning af bonden.

Adskillige sager kunne som sagt især dreje sig om problemer bønder imellem, især om hvem der var at anse for rette fæster (KRD I s. 86f.), eller hvem der besad forsvaret af kirkegods og dermed var berettiget til at bortfæste kirkejorden (KRD I s. 88f.). Af større interesse er dog en sag (af 3/5), hvor en bonde hævdede at have fæstet af godsejerens hustru, hvorefter han flyttede ind og begyndte at drive gården (KRD I s. 144f.). Men da det anses for bevist, at hustruen havde gjort sit tilsagn *betinget* af, at hendes mand siden ville bekræfte det (hvad han nægtede at gøre), og da hun *følgelig tilbagebetalte* bonden de for stedsmålet erlagte penge, dømmes bonden til at flytte (og have spørgsmålet om sin udsæd i godsejerens minde)²⁰.

Selvsamme dag pådømmes en tilsvarende sag med tilsyneladende et på det nærmeste stik modsat resultat (KRD I s. 145f.). Atter strides to bønder om, hvem der *lovligt* havde

stedet en bestemt gård, idet den ene har fæstet af den fraværende godsejers ridefoged, den anden (øjensynligt senere) af godsejeren selv. Selvom man måske kunne fristes til at formode, at rettertinget som »klassedomstol« burde fastholde den adelige godsejers uindskrænkede myndighed, er der sund godsejersfornuft i resultatet, idet det *først* indgåede fæstemål opretholdes, da det er foretaget af gods-ejerens »fuldmyndig foged«. Kort sagt, hvis ikke fogeden besad en sådan dispositionsmyndighed (i hvert fald i godsejerens fravær), var han ikke at betragte som egentlig ridefoged, og det virker næsten, som om retten »undskylder« den uheldige godsejer, idet hans gennem dommen nullificerede (og senere indgåede) disposition siges at være foretaget under falske forudsætninger (»vrang undervisning«, idet bonden må have bildt ham ind, at gården var fæsteledig).

Noget mere indviklet er den følgende sag (af 15/4), der tilsyneladende begynder med en bondes klager over godsejerbrutalitet, idet denne ikke blot har beslaglagt nogle bondens barn tilhørende ejendele, men slået ham selv, sat ham i stok og jern og aftvunget ham såvel et par øksne som et sølvbælte samt ydermere anlagt proces (fordeling) for at få ham udvist af fæstegården (KRD I s. 198). Dvs. at »udsmidningen« tilsyneladende kræver lidt flere formaliteter end alle de øvrige tvangsforanstaltninger (de herom ndf. s. 293f.).

Men trods det korte sagsreferat får vi et tydeligt indtryk af, at der er tale om en forhenværende ridefoged, der (vist af godsejerens fader) har fået livsbrev (vel a la »pension«) på den omstridte fæstegård. Men da han ifølge godsejerens påstand ikke blot sidder i restance med to års landgilde, men ydermere ikke har aflagt fyldestgørende regnskab for sin fogedtjeneste (vel i faderens tid?), har godsejeren nu grebet til disse tvangsforanstaltninger.

Højst salomonisk når retten frem til et *forlig*

20. I og for sig er stedsmål betegnelsen for selve »aftalen«; men da deri normalt indgik overrækkelsen af en ydelse fra bonden, får denne (gerne i penge eller øksne) – eller måske snarere hele »overdragelse-handlingen« med alt, hvad dertil hørte – snart også denne betegnelse. Og da skriftlighed i stigende grad vinder frem, ses »fæstebrevet« ofte at kaldes (om ikke ligefrem være) en »stedsmålseddell« (se Jørgen H. Andersen i HT 1974 s. 21).

i den spegede sag i et forsøg på at føre forholdene tilbage til tiden før striden, således at godsejeren får lov til at beholde de beslaglagte øksne imod til gengæld at give afkald på restancerne. Men det øvrige gods skal tilbageleveres, og livsbrevet bekræftes (imod sædvanlig skyld; om ridefogedens »pension« alene har bestået i livstilsagnet på den sandsynligvis såre gode gård, eller om der har været tale om nedsat ydelse, fremgår ikke, da det er selve retssagen uvedkommende).

Man aner an afgrundsdyb forskel på faders og søns holdning til den tidligere ridefoged, og dette forlig, der lidt vel optimistisk søgte at retablere det oprindelige forhold (måske fordi retten fandt, at godsejeren havde optrådt lige vel egenmægtigt; bl.a. var »børnegods« utvivlsomt at betragte som betroet gods, dvs. en »privilegeret fordring«), viste sig ikke holdbart. I 1539 kom sagen atter for rettertinget (KRD I s. 509f.), hvor godsejeren hævdede, at nok havde han bestræbt sig på at overholde den for retten indgåede aftale; men idet han fandt den utilfredsstillende i længden, havde han på herredstinget sluttet et nyt forlig med bonden, der skulle have lovet at fraflytte fæstegården imod betaling af 40 mk. (næsten en pendant til stedsråds tilbagebetaling ved fæstes opsigelse). Og dette forlig opretholdes nu af rettertinget (under forudsætning af, at et sådant indenretligt forlig virkelig var indgået). Det var kort sagt ikke altid lige nemt for en godsejer at slippe af med en fæstebonde.

Derpå kommer vi til Fyn, hvor vi (30/5) møder nok en sag om en bortfæstet præstegård (KRD I s. 200f.), og – formentlig som en følge af reformationens iver efter at tvinge de ofte i købstæderne boende sognepræster til at *residere* i deres sogne på landet – ophæves et af den udvalgte biskop Knud Gyldenstjerne (dvs. post 1529) udstedt livsfæstebrev, idet sognepræsten (den gang som nu) må antages at have fortrinsret til selv at bruge sin præstegård (jfr. ovf. s. 285), uanset at der forelå et sådant (NB førreformatorisk) biskoppeligt livsbrev. Men her er der først og fremmest

tale om en *kirkepolitisk* afgørelse, der i realiteten i nok så høj grad rummer en ret hård dom over disse bispeadministratorers fremfærd, end den specielt vedrører fæsteproblematikkens principper.

I nærværende sammenhæng turde det interessanteste være, at idet sognepræsten anses for mindre kyndig i landboret og i »landsens sædvane« (se herom ndf. s. 293 og s. 296), understreges undtagelsesvis den formbundne »udsminingsprocedure«; thi idet bonden besidder gården i god tro, skal han udvises *to ting før og et ting efter midsommer*, formkrav, der normalt slet ikke omtales, utvivlsomt fordi de ansås for selvfølgelig for enhver jordbruger. Og i traditionel stil forbydes det at fejde imod den nye gårdbruger (in casu sognepræsten), en regel²¹, der antyder, hvor svært det ofte kunne være for en jordbesidder at komme af med uønsket bruger.

Lærerig er også en sag fra Langeland om to bønders strid om, hvem der var at anse for rette fæster af en Antvorskov kloster tilhørende fæstegård (KRD I s. 215f.), idet vi nok engang ser, at problemet berørte de specielle selvejendomsspørgsmål. Klageren synes frivilligt at være fraflyttet den omstridte gård for at overtage driften af en selvejergård. Men da han siden fradømtes en af sine anparter deri og således mistede sin »aktiemajoritet«, måtte han afstå bruget deraf til en ny selvejerbesidder. Derfor ønskede han nu at vende tilbage til sit gamle fæste af klostergården, hvorpå han endog havde selve Johanniterpriorens brev (formlerne »at nyde, bruge og beholde med så skel, at han skulle den besidde, bygge og forbedre og udgive sin landgilde« osv., er i hovedsagen de samme udtryk, der gennem Koldingrecessen 1558 § 42 konstateres at være standardformular).

Hans modpart, efterfølgeren i fæstegården, vinder dog sagen, da han dokumenterer at have fæstebrev af Antvorskov klostrets *lensmand* over dettes langelandske gods, dvs. en ret nøje parallel til den tidligere anførte sag (se ovf. s. 286), hvor en fuldmyndig fogeds fæ-

21. Om fraflyttende bønder og fejdeforbuddet se Fyns Vedtægt 1494 § 14 (Aarsberetninger fra Geheimearchivet V s. 80), gentaget i recessen af 1547 § 36 og herefter i 1558-recessen § 44.

ste opretholdes imod selveste godsejerens dispositioner. Men taberen bevarer dog ret til at forlange eventuelt til prioren betalt »stedsmål« retur, såfremt han kan bevise, at prioren har modtaget et sådant, *efter* at denne havde bortforlenet klosterets langlandske gods og således fraskrevet sig sin umiddelbare dispositionsret.

Fortsat er fraværet af enhver omtale af *fæstetidens længe* frapperende (»livsfæsteproblematikken«); men at et fæste normalt fortsatte efter aftalte og sædvaneretlige retningslinier, indtil en af parterne (på lovlig vis) ønskede (krævede) det afbrudt, anes af betoningen af, at det af retten godkendte fæstemål (der synes foretaget mundtligt, hvorfor den på lensmandens vegne ansvarlige personligt møder i retten) naturligvis kun har gyldighed, sålænge hans forlening står ved magt (om dette spørgsmål se næstfølgende sag og nedf. s. 294f.).

En yderst kortfattet refereret sag (vist fra 1541) viser (KRD I s. 376f.), at en bonde, der hævder at have stedet sin gård for 20 mk., vel kan tvinges til at fraflytte gården; men godsejeren hævder aldrig at have bortfæstet gården til denne bonde, og ydermere skal denne (ulovligt) have bortfjernet adskilligt til gården tilhørende m.v., på hvilket grundlag godsejeren ved lavere instans havde fået bonden dømt *fredløs*. Men at der fortsat ikke var tale om egentlig »udsmidning«, ses af, at retten blot pålægger bonden at fraflytte gården til 3. påskedag, dvs. godt og vel et halvt år frem i tiden, hvorfor godsejeren til gengæld vil frafalde den påbegyndte fredløshedssag.

Af betydelig mere principiel interesse er en fynsk retssag (af 28/9 1538) om en bonde, der lovlig har fæstet en gård, som derpå blev solgt, hvorefter den nye ejer – trods bondens (påståede) gentagne villighed til at stede på ny²² ikke blot opnåede udvisningsdom, men også beholdt retten til at rejse erstatningskrav

i anledning af bondens uberettigede brug af gården (KRD I s. 437f.). Heraf fremgår tydeligt, at fæstet fortsat længe betragtedes som en aftale imellem *to parter*, hvorfor det kunne bortfalde, ikke blot ved bondens død, men eventuelt også ved *ejerskifte*, ja, som den førnævnte dom viser det, også ved lensmandskifte. Fra 1540erne kunne det sidste dog ikke længere ske på krongodset, og med kirkegodsets gradvise inddragelse under kronens administration må også dette problem snart have løst sig selv (om fornyet husbondhold ved ejerskifte se ovf. s. 283 og nedf. s. 290 og s. 295).

Nok en sag (af 2/6 1539) bønder imellem om fæste (KRD I s. 448f.) viser en enkes kamp for at beholde sin nylig (under Grevens Fejde?) afdøde mands gård, hvilket mislykkes, fordi modparten ikke blot fremlægger husbondens (in casu Ribe domkapitels værgers) brev på tre liv, men ydermere påviser, at enken udvistes, fordi hun dels havde misligholdt gården og dens skove m.v., dels ikke havde stedet på ny efter mandens død. Dvs. at enker endnu ikke besad ret til automatisk at fortsætte fæstemålet, ganske som endnu recesserne af 1551 (§ 10) og 1558 (§ 43) kun gav dem ret til at sidde til næste *rette fardag*, med mindre de da *genfæstede*²³ (se også næstflg. sag).

God sund fornuft var der i den samtidige sag (KRD I s. 450f.), hvor en fynsk bonde beklagede sig over at have givet en okse (i stedsmål) for et bol, som han alligevel ikke kom i besiddelse af. Men godsejeren frifindes, idet han påviser, at fejlen skyldes hans »delefoged«, som (urigtigt) havde meddelt ham, at bolet var fæstetledigt. Og selvom det naturligvis pålægges ham at tilbagegive bonden en lige så god okse, forbeholdes udtrykkeligt hans eventuelle regres overfor den uheldige foged.

22. Dvs. at godsejerens påstand om aldrig at have modtaget hverken husbondhold eller landgilde af bonden kan skyldes, at han har *nægtet* at modtage disse ydelser fra bonden, hvis rygte (efter godsejerens opfattelse) ikke synes det bedste.

23. Først forordningen af 23. okt. 1565 gav enken ret til at beholde sin afdøde mands gård uden ny indfæstning, men kun sålænge hun forblev ugift, og strengt taget havde forordningen alene gyldighed på krongodset.

Den påfølgende sag (af 3/6 1539), der også omhandler en fogeds diskutabile dispositioner (KRD I s. 452f.), ligger dog på et langt højere plan, idet godsejeren var selvste rigens hofmester hr. Mogens Gøye, hans foged en af Østjyllands fremtrædende storbønder (og samtidig herredsfoged i Tørrild herred), hvilket kan have spillet ind i rettens overvejelser. Her beklagede en enke sig over, at hun ved sin mands død mistede fæstegården, hvortil fogeden svarede, at hun efter mandens død ikke fæstede den påny (hvilket må betyde, at hun ikke erlagde nyt stedsmål). Efter »vor bønns skyld« (dvs. på rettens, formelt set kgl. majestæts opfordring) forliges sagen så fordelagtigt for enken, at man kan ane, at fogedens position næppe har været helt så smuk, som det yderst kortfattede sagsreferat lader formode. Thi enken får nu ret til at genfæste gården imod at udrede de 20 r.gl., som den nye fæster havde stedet den for, hvilke formentlig skal anvendes til at stille den nu ved dommen afviste fæster tilfreds med (og at dette blev fogedens problem, fremgår antagelig af den omhyggelige omtale af hans stillen kaution for nævnte beløb). Sagen indicerer, at enkers *ret* til (imod fornyet indfæstning) at overtage deres afdøde mands gård endnu en tid var problematisk. Men hvor »bondevenlig« (in casu »enkevenlig«) rettertinget end er, kommer vi ikke uden om, at der i alle tilfælde vil være en bonde, der skal fraflytte et fæste!

Nok er den næste sag (af 12/6 1539) juridisk set en fæstesag (KRD I s. 503ff.), men samtidig et sidste vidnesbyrd om den længe flydende grænse imellem (især gejstlige institutioners) leje- og lensbreve og vitterlige fæstebreve²⁴. Her drejer det sig om en Maribo kloster tilhørende storgård i Østjylland, dvs. et af de tilfælde, hvor det turde være i den fjerntboende jordejers interesse at have et pålideligt langtidsfæstemål, ligesom der omvendt var tale om en gård af et sådant omfang

(gården – Serridsslevgård – ansås siden for en hovedgård; allerede 1532 førtes der proces om besiddelsen, se Fr. I s. 399), at den netop fristede storbønder (og lavadelsmænd) til en »langtidsinvestering«.

Vel fremlægger sagsøgeren abbedissens fæstebrev af 1533 m.fl. dokumenter (bl.a. en kgl. dom af 1532); men idet hans modpart kan fremlægge abbedissens brev af 1522 med mere dokumentation for, bl.a. at sagsøgerens svigerfader havde opladt fæstemålet, tildømmes han brugen af gården. Men hans modpart beholder selvfølgelig regreskrav imod abbedissen i anledning af hans eventuelt erlagte stedsmål for det ved dommen ugyldiggjorte fæstemål. Iøvrigt omtales blandt sagens akter et interessant brev fra abbedissen til den sejrende part (fremlagt som led i hans argumentation om at være at anse for rette fæster), at såfremt han ønskede at sikre gården for også hustru og barn, måtte han »ydermere betænke klosteret, end det han fæstede gården for«. Heraf må vi drage den logiske konklusion, at under »normale« forhold ville han kunne påregne at beholde gården *på livstid* for det ordinære stedsmål (med mindre han overtrådte fæstevilkårene og følgelig blev lovligt udvist efter gængs procedure); men fæste ud over hans egen levetid, in casu *på tre liv*, kostede simpelthen noget mere, da dette var en ekstraordinær gunstig foranstaltning, som ikke automatisk lå i fæstesystemet.

Ganske kort efter (17/6) møder vi en regulær udvisningssag (KRD I s. 538f.), hvor en vestjysk sysselprovst (som husbond for en sognekirke og dens fæstejord) opnår dom over en tidligere fæster på grund af misligholdelse (restancer, bortleje af gårdens jord m.v.), men først efter at han er gået *rettens vej* ved det lokale ting, hvor han til slut endog har fået den uefterrettelige fæster dømt for hærværk (om den oftes yderst langsommelige »udsmidningsprocedure« se nedf. s. 293). Muligvis har retten dog ladet sig influere af den udviste

24. Jfr. Steenstrups berettigede kritik (i HT 5 VI s. 670) af bl.a. Estrups middelalderlige »fæstebreve«, idet disse hovedsageligt består af adelige leje- eller lensbreve, jfr. herom også Aksel E. Christensen (Festskrift til Erik Arup, 1946, s. 136). Måske har disse »lejebreve« været med til at opbygge »modellen« for en senere tids egentlige fæstebreve; jfr. ovf. s. 282f. om vanskelighederne ved i Kancelliets protokoller at skelne imellem de forskellige kategorier af breve vedrørende jordegods.

fæsters argumentation, at han redeligt havde bestræbt sig på at holde gården ved magt, ydet landgilde, respektive lovet at betale (vel evt. restancer?). Thi dommen mildnes »for vor bøns skyld«, således at bonden blot skal flytte, hvorefter husbonden frafalder sine øvrige krav (med hensyn til hærværkssagen m.v.), såfremt han ubrødeligt vil overholde denne aftale »for at det skulle kunne blive til venskab« mellem ham og den nye fæster, dvs. at vi også her aner, at en omstridt udvisning nemt kunne føre til en »fejdelignende« situation (jfr. ovf. s. 287).

Specielt *stedsmålet*, det beløb (i penge eller øksne), der ledsagede den længe blot mundtlige aftale om fæstes indgåelse, spiller som ofte antydet en så vigtig rolle i fæstets historie, at det turde være halsløs gerning at diskutere dette i detaljer uden konstant at have *stedsmålet* og dets problematik for øje.

I 1542 (7/5) beklagede en fæster under Ribe domkapitel sig over trods påstået (men ikke irettelagt) livsfæstebrev at have måttet udrede et nyt *stedsmål* (på hele fire øksne), da hans tidligere husbond overdrog forsvaret af gården til en kannikekollega (KRD II s. 74). Hvor urimeligt det end umiddelbart kunne lyde, at bønderne ikke blot skulle betale ved overtagelse af fæstet, men også ved husbondskifte²⁵, er det en kendsgerning, at mange bønder ligefrem *ønskede* at yde *husbondhold* (formentlig dog af mere symbolsk karakter end det egentlige førstegangs-*stedsmål*) for der igennem at gøre det hver mand vitterligt, at de fortsat med rette besad fæstet (jfr. ovf. s. 283f.), dvs. at vort noget abstrakte problem om »livsfæste« næppe har haft helt den enten/eller karakter, det gerne gives i nyere fremstillinger.

Da denne sag således (formelt) drejer sig om (et *stedsmål* på) fire øksne, kan det ikke undre, at selve fæstespørgsmålet overhovedet ikke berøres i dommen, der totalt frifinder domkanniken for bondens krav, idet det anses for bevist, at overdragelsen af gårdens forsvar fra den ene kannik til den anden ligefrem var sket efter bondens begæring! Og mens den

tidligere husbond var ikke-adelig, den nye selveste mester Claus Gjordsen, der både som privat godsejer og tidligere kgl. kansler hverken savnede politisk eller juridisk indsigt og følgelig var at anse for en mere effektiv »forsvarer« for kapitelsgodset og dets bønder, er sagsfremstilling som resultat på ingen måde urimelig på datidens præmisser. Blot har bonden øjensynligt ved nærmere eftertanke fortrudt, eventuelt fundet prisen for det nye herskab lige vel høj?

Disse mange retssager viser blandt andet, at bønderne i almindelighed og de vestjyske bønder i særdeleshed ikke nærrede større angstelse for selv ganske kort tid efter Grevens Fejde at trække deres herskab for det kgl. retterting, i fald de følte sig forurettede. Ligeledes i 1542 (5/5) var en vestjysk fæster utilfreds med at være udvist af en halvgård, som han hævdede på egen bekostning at have forbedret betydeligt. Nu var gården imidlertid blevet bortmageskiftet; men den tidligere ejer hævdede at have tilbudt bonden en forligsmæssig ordning med hensyn til såvel hans bygningsudgifter som hans *stedsmål*, hvilket bonden ikke ville gå med til, men krævede dom (KRD II s. 87f.).

Nok opretholder dommen de som følge af mageskiftet foretagne dispositioner og dermed den nye ejers udvisning af bonden; men det pålægges udtrykkeligt den tidligere ejer at tilbagegive bonden dennes *stedsmål* på 5 daller, »efterdi han haver ikke besiddet gården uden i tre år«. Dvs. at vi her møder princippet: *stedsmålet som garanti* for at kunne blive på den fæstede gård. Og dette gør det i allerhøjeste grad forståeligt, at bonden kunne have interesse i at yde ofte ganske høje indfæstningsbeløb (i hvert fald for den type gårde, som det var umagen værd at stræbe efter), idet *stedsmålets* størrelse tænkeligt kunne gøre det mindre tillokkende for godsejeren at foretage »udsmidning« uden en *lovlig* årsag, da i så fald *stedsmålet* kunne kræves tilbagebetalt.

Endnu en indviklet og langtrukket sag (af 14/5 imellem en sysselprovst (på en sogne-

25. Om Fussings næppe helt forståede kommentarer til dette spørgsmål, der vist især synes udbredt i Skåne (Arent Berntsen II s. 129) se ovf. s. 283f., note 17.

kirkes vegne) og kirkefæstere viser sig i sidste instans at være en misligholdelsessag (KRD II s. 995ff.). Det fremgår heraf, at bonden (eller rettere sagt en slægtskreds af bønder) tidligere ved forlig havde opnået livsbrev på to generationer på det nu omstridte (og vist ret værdifulde) sognekirkegods imod årlig landkilde (5 ørte hartkorn samt fire hestes gæsteri i 2 nætter, en ikke ubetydelig ydelse) samt yderligere 50 mk. (hvilket tilsyneladende mindre betragtedes som indfæstning end som en art kompensation til provsten for forudgående procesomkostninger m.v.). Og blandt bøndernes dokumenter findes endog en kgl. dom på, at det indgåede forlig burde blive ved magt.

Det hjalp dog ikke bønderne det fjerneste, da provsten dokumenterer, at de ikke har overholdt aftalerne, idet de faktisk har optrådt, som om de var ejere af det omfattende jordegods. Og da dette øjensynligt har kunnet give en »merværdi« ud over landgilden m.m., har der – svarende til det ordinære selvejer-gods – været noget »at skifte« bønderne imellem. Ja de havde bl.a. tilladt sig at *videreudleje* dele af kirkejorden, hvorfor de fradømtes fæstet på grund af denne af datiden som grov misligholdelse opfattede årsag²⁶.

Som ofte fremhævet var det ret karakteristisk, at de typiske retssager om fæstemål i nok så høj grad var en strid imellem *to bønder* om, hvem af dem der var at anse for gårdens rette fæster. Efter reformationen havde Ørsløv klostrets forstander mester Mogens Kaas bortfæstet en gård til en bonde, dog betinget af at denne først skulle »formynde« den tidligere fæster, altså formå denne til godvilligt at flytte, således at mester Mogens blev holdt skadesløs (KRD II s. 114f.). Men modparten fremlægger under retssagen (19/5) et brev fra den tidligere forstander af 1533 på faders, moders og hans eget liv (med de øjensynligt sædvanlige klausuler om at bygge og forbedre, udgive landgilde samt ikke at bortleje gårdens ejendom etc.).

Nok hævder den sagsøgende bonde, at sagsøgtes fader skulle have forbrudt dette livsfæstebrev (på tre liv) ved netop at have bortlejet nogle agre og fiskevand. Men denne påstand søger sagsøgte at afsvække, dels ved at betone, at brevet på de tre liv udtrykkeligt anfører ham selv ved navn, dels at hverken han eller hans moder (dvs. efter faderens død) på nogen måde har misligholdt fæstevilkårene, og endelig – juridisk set vel nok det afgørende – at han selv, uanset brevet på de tre liv, efter sin faders død *genfæstede* gården, dvs. stedede, hvorved faderens mulige overtrædelser af 1533-brevet i hvert fald måtte anses for bortfaldet. Og uanset at modparten ligefrem havde kgl. stadfæstelse på sit (senere) fæstebrev, tildømmes sagsøgte den fortsatte besiddelse af gården, idet dog modparten forbeholdes ret til at sagsøge den lidet konsekvente – og i sagen ganske passive – mester Mogens for eventuelt erlagt stedsmål.

Og ikke blot ses godsejerne ofte at være passivt objekt i mange af de retssager, der udspandt sig, hvor *bønder* stredes om besiddelsen af fæstegårde. Men godsejerens holdning overfor sine fæstere ses normalt at være bestemt af lov og *sædvane*, hvorfor »udsmidninger« i egentlig forstand turde være en risikabel affære. Da således Niels Skeel til Nygård 1542 ønskede at komme af med en uefterrettelig bonde (KRD II s. 771f., jfr. s. 324), valgte han den langsommeligste af alle fremgangsmåder, at anlægge rømningssag for Rigens Kansler, hvilket tog halvandet års fortsat procedure. Men da Rigens Dombog netop her har en lakune, kan vi blot følge sagens lange vandring igennem retssystemet, indtil den i 1542 indledte sag omsider 1543 9. okt. afsluttedes med, at godsejeren omsider opnåede rømningsbrev.

I en lidt senere ret parallel sag imellem herskab og fæster (der ligeledes krævede halvandet års procedure for kanslerretten) er Rigens Dombog heldigvis i behold (KRD II s. 788f., jfr. s. 340f.), og heraf synes at fremgå, at bon-

26. Om dette se bl.a. Fussing op. cit. s. 335ff. Hans overvejende 17. årh.s materiale er dog baseret på recesserne af 1551 og 1558, der her viser sig blot at indeholde 16. årh.s almindelige retspraksis, jfr. således allerede Frederik I's fæsteforordning af 1523, den her efter følgende dom, KRD I s. 41f. og ovf. s. 289 og 294.

den imidlertid er fraflyttet gården, hvorfor sagen i nok så høj grad angår hans eventuelle pligt til at bøde (og vel erstatte kanslerrettens drøje omkostninger?) for sin ulydighed imod godsejeren. Denne ulydighed skulle (bl.a.) have bestået i, at han have ført (solgt?) gødning fra gården til en anden bondes jord, hvorfor bondens forsvar er koncentreret om, at »hans brøde var ganske liden«, kort sagt, at det var en bagatelsag, vel netop af den slags, som lensforordningen af 1557 ønskede at sætte en stopper for. Men idet Rigens Ret kendetegnes ved sin gennemførte formalisme og alene kan gå frem efter principper, opnår godsejeren følgelig omsider sit rømningsbrev.

Omkring 1540/42 ses antallet af retssager om egentlige fæsteproblemer at falde ret drastisk i rettertingsprotokollerne, formentlig en følge af, at recessen af 1537 med dens krav (§ 17) om, at sager ikke måtte føres for rettertinget, før de var færdigbehandlede ved lavere instans, var begyndt at virke. Men ikke blot havde man nu fået ryddet grundigt op i de mange Grevefejde-problemer; det er også tænkeligt, at der – i hvert fald på krongodset efter 1540 (Jfr. ovf. s. 283) – var ved at udvikle sig en fastere praksis i sådanne sager.

Naturligvis rummer mange af disse domme tolkningsproblemer, der gør det vanskeligt at skønne over, hvor ofte der lå rimelighedsbetragtninger bag de for rettertinget fremsatte påstande. Og især kendetegnes domsreferaterne af, at de (fornuftigvis) gør mest ud af den sejrende parts argumentation, der jo udgør dommens præmisser. Når således Næsbyhoved lensmand 1545 får udvist to bønder af deres fæste (RA, Herredagsdombog nr. 5 fol 5v.), siges det i dommen, at de har erkendt deres brøde. Men deres ønske om udsættelse af sagen (formentlig i håb om at kunne opnå en mindelig ordning med lensmanden?) afvises og anses tilsyneladende for omsvøb, da én af dem er til stede uden at ville give møde for retten, hvorfor en tidligere landstingsdom opretholdes, i henhold til hvilken bønderne blot får 14 dages varsel under fredløshedsstraf.

I hvilken grad fæstevæsenet var omgærdet af *sædvaneret*, der som alle bekendt normalt ikke behøvede nærmere omtale, ses bl.a. af, at ikke mindst afgiftssager er så uhyre sjældne, og som regel kunne retten derfor nøjes med at fastslå, at bønderne skulle yde »som af arilds tid«. Således fritages (1537) Gudum klostrets bønder for nogle endog med Ribebispens tilladelse pålagte ekstraydelser (KRD I s. 15), mens omvendt kronens bønder i Skodborg herred får pålæg om at yde skovvogn og skovsvin »som andre gode mænds tjenere pleje at give«. Og der tages så meget mindre hensyn til deres påstand om at være bebyrdede med store ydelser til kronen, da »deres forældre« (dvs. forgængere i fæstet) ses at have ydet sådant af arilds tid (KRD I s. 16f.). Formentlig var det specielt dette argument, der vejede til i rettens øjne; thi da (1540?) en Roskildekannik mente at have krav på samme ydelser af sine tjenere »som andre gode mænds tjenere« (in casu vist specielt forøget ægt og arbejde), frifandtes i første omgang bønderne pure for »slig usædvanlig tyng«²⁷.

Helt speciel var sagen mellem fru Else Laxmand og de vestfynske bønder på det »svenskegods«, der tit og ofte under unionskrigene havde været beslaglagt af kgl. majestæt, men som nu atter var blevet givet tilbage til ejerne (KRD I s. 19f.; jfr. de muligvis hertil hørende breve i Repertoiret 2. rk. nr. 12583-85). Thi da kong Hans havde tildelt disse bønder særskilte privilegier (tilsyneladende et veritabelt »arvefæste« med fastsatte afgifter), blev deres rettigheder opretholdt, idet naturligvis den derved skadelidte gods-ejer fik regres overfor kronen.

I hvilken grad landgilden ansås for uforanderlig (omend diverse herlighedsydelser og med tiden øget hoveri m.v. har kunnet medføre en reel afgiftsstigning) ses – som allerede betonet af Erik Ulsig (Danske Adelsgodser i Middelalderen, 1968, s. 336-44) – af, at en godsstrid imellem to adelsmænd kunne afgøres bl.a. derved, at de af den ene part irettelagte bevisligheder (skøder m.m.) *ikke* kunne

27. Dette blev dog ikke den endelige udgang på sagen, der gang på gang atter kom for rettertinget, se bl.a. nedf. s. 296.

antages at vedrøre det omstridte gods, da disse bønder (if. skøde af 1439) yder en helt anden type landgilde end den, der 1541 konkret ydedes på dette gods (KRD II s. 241f.).

Præjudikater

At tidens landboret i nok så høj grad fulgte »landsens sædvane« mere end de ganske få positive – og netop derfor for eftertiden så vanskeligt tolkelige – lovregler, ligger formentlig også til grund for det forsvindende ringe antal retssager, der ansås for bevaringsværdige med hensyn til deres præcedensværdi.

Men noget er der dog at hente; thi da i senmiddelalderen det fjerne Haderslev Domkapitel var kommet i tvivl om den korrekte fremgangsmåde, når godsejeren ønskede at udvise uefterrettelige fæstebønder (på Jyske Lovs område), afgav Viborg landsting 1488 det responsum (DD I nr. 34, s. 116f.), at den, der sidder sin husbond overhørig (in casu er i *restance*), skal udvises tre ting før st. Hans, hvorefter han skal flytte til førstkommende Mikkelsdag, og hvis ikke han gør det, kan han tiltales for hærværk (i henhold til Jydske Lov II 31).

Det er utvivlsomt netop denne procedure, der anvendes i en rettertingssag af 1537 (KRD I s. 41), hvorefter nogle for fæstes misligholdelse udviste fæstere dømmes for hærværk, idet de ikke efter (lovlig) udvisning er flyttede til »rette fardag«, hvilken som værende alle bekendt naturligvis ikke specificeres. Men da som ovenanført (s. 287) en fynsk sognepræst af helt specielle årsager fik lov til at udvise brugeren af sin sognepræstegård, fandt man det her på sin plads at gøre pastoren opmærksom på, at udvisningsproceduren krævede varsel *to ting før og et ting efter st. Hans*,

hvilket sidenhen ufravigeligt ses at være praksis på Jyske Lovs område (vedrørende de fra landsdel til landsdel rådende forskellige fardagsregler se Fussing op cit. s. 296ff. samt i det flg.).

I en sjællandsk retssag (vist fra ca. 1576) bemærkes en passant, at den korrekte opsigelsesprocedure (hvad enten det var godsejer eller bonde, der tog initiativet) var enten den her anførte jyske fremgangsmåde (varsel til st. Hans med fraflytning til Mikkelsdag) eller den mere specielt sjællandske med opsigelse to ting før og et ting efter Kyndelmisse med fraflytning til Valborgsdag (DD III nr. 435, s. 222f. med noter).

Og at disse frister ikke var tomme formaliteter, ses af en dom af 1587, hvor en jysk gods ejer klagede over sin bondes måde at opsiges fæstet på. Thi vel havde denne fulgt landets sædvane og (korrekt) opsagt fæstet til st. Hans; men godsejeren mente ydermere, at han burde have haft *varsel* derom, således at hans repræsentant kunne blive underrettet så betids, at han fik mulighed for at kunne anvende denne sædvaneretligt fæstnede tremåneders frist til bl.a. at holde syn over gården og derved konstatere, hvorvidt den var ordentligt vedligeholdt. Ydermere betonedes han, at såfremt *han* på tilsvarende vis ønskede (lovligt) at opsiges sine fæstere, var han dog forpligtet til (i forbindelse med den vanlige opsigelsesprocedure til tinge) at give bønderne varsel derom, et gensidighedskrav, som Viborg landsting fandt rimeligt, og som øjensynligt føltes som en nødvendig klarificering af sædvaneretten, siden netop denne dom er bevaret i hele 20 domssamlinger²⁸.

Specielt savnet af egnede regler på Sjælland gav dettes landsting lejlighed til 1591 med direkte henvisning til Jyske Lov (II 31) at indføre de der gældende hærværkssanktioner imod den fæster, der trods lovlig opsigelse ik-

28. DD IV nr. 579, s. 278ff. med henvisning (i note 30) til den megen tvivl om rette fardag, der jo ikke var lovbestemt, således endnu Osterssen Weylle (1665) s. 118, uanset at forordningen 1654 11. juli § 4 gav ensartede fardagsregler for hele riget (mon overtaget i uændret form fra hans 2. udg. af 1652, hvilken i så fald kunne tænkes at have foranlediget forordningen?).

Kravet om varsel er vel sket i analogi til 1558-recessens § 14, der igen bygger på en forordning for Nørrejylland af 21. febr. 1546, som atter siger at indføre god fynsk skik i Jylland (Krag-Stephanus: Christian III's Historie II s. 172).

ke fraflyttede til rette fardag (DD III nr. 485 nr. 657, s. 136ff., jfr. også *ibid.* nr. 664, s. 161ff. med note 1, der henviser til Jyske Lovs genoptryk netop 1590).

Men selv den mest regelrette fraflytning kunne give anledning til problemer, f.eks. vedrørende skæringstidspunkt for ydelsen af de forskellige afgifter, hvilket dog sjældent omtales, fordi også dette bestemtes af lokal skik og brug. Men ca. 1580 krævede en jysk gods-ejer gæsteri af en gård, som hans fæster (utvivlsomt helt lovligt) fraflyttede til Mikkelsdag, dvs. at godsejeren fandt, at når bonden havde høstet m.m., burde han også svare gæsteri (et problem, der formentlig accentueres derved, at det oprindelige naturalgæsteri i løbet af 16. årh. vist overalt konverteredes til faste ydelser, gerne i korn (havre) eller evt. penge). Men landstinget opretholder Hindsted herredstings tidligere frifindelsesdom over bonden, da det er *herredets sædvane*, at den bonde, der overtager gården, yder gæsteriet (og ydermere dokumenteres, at den fraflyttede bonde havde betalt gæsteri af den gård, han derpå flyttede til). Ganske vist behøvede dommen (DD III nr. 485, s. 370ff.) ikke at stille godsejeren ringere derved; men den understreger, i hvilken udstrækning godsejeren måtte spille spillet efter bondesamfundets regler!

Men kunne bønderne således flytte frit (forudsat at de overholdt de sædvaneretlige fraflytningsregler), var som sagt godsejerens udvisningsmuligheder omgærdet af en række stedse mere lovfastsatte bestemmelser. Følgelig vil den »normale« udvisningsgrund være en eller anden form for misligholdelse, f.eks. landgilderestancer. Selv dette var dog ikke altid lige nemt, som den godsejer erfarede det, da han (1574) stævnedes nogle bønder for 12 år gamle restancer (hvad bønderne dog synes at have bestridt). Thi vel var sligt principielt udvisningsgrund ifølge recessen af 1558; men da restancerne ikke ses *år efter år* at have været udkrævet, anses kravet forældet (respektive ubeviseligt), hvorfor bønderne frifindes (DD III nr. 428, s. 205ff.), idet godsejeren henvises til eventuel regres overfor sine fogeder, såfremt forholdet skyldes deres forsømmelighed. Dommen er, som forlængst påpeget af

Fussing, ikke mindst interessant derved, at den lokalt foregriber det i 1639-forordningen indeholdte krav om, at bondens restancer m.m. år for år skal tinglyses (Fussing op. cit. s. 131 og s. 440. Det turde ikke være uden interesse, at netop denne dom er bevaret i hele 33 eksemplarer).

Men som også påpeget af Fussing var der dog grænser for, hvor langt denne regel kunne strækkes; thi da to bønder (1585) hævdede dels at være gået på forlig med godsejeren (vedrørende tidligere misligholdelser, vist såvel restancer som bortleje af fæsteland), dels at sagen måtte anses for bortfaldet, fordi godsejeren ikke havde forfulgt dem »på ferske fode«, underkendes deres påstande, og de dømtes for hærværk, idet retten øjensynligt fandt, at der her var tale om misbrug af godsejerens langmodighed, da hans tilbageholdenhed skyldtes et håb om, at de ville »forbedre sig«, dvs. at de måtte antages at have haft sagen i godsejerens minde uden at have benyttet sig af de forligsmuligheder, som dette indebar (DD IV nr. 522, s. 103ff., se Fussing op. cit. s. 132).

Tilsvarende kunne en Malmørådmand (1587) have problemer med sin fæstebonde; men ved fremlæggelsen af et syn, der påviste misligholdelse af gårdens bygninger, en dom på restancer samt en derpå byggende forfølgningsproces – alt uden at bonden synes at have gjort det mindste for at rette for sig eller søge en mindelig ordning – opnåede rådmanden (efter næsten to års fortsat procedure) omsider fredløshedsdom over fæsteren (DD IV nr. 573, s. 265ff.).

Derimod kunne ejerskifter fortsat volde problemer. En møller havde således fæstet en mølle under Ågård gods og opnået et livsbrev for 100 mk. Men da det hævdes, at godsbesidderen alene havde *brugsretten* i sin hustrus levetid, kunne han ikke træffe forpligtende dispositioner ud over denne. Og da nu møllen ved skifte tilfalder hustruens arvinger (fra hendes første ægteskab), kendes livsbrevet (1547) ugyldigt; men selvfølgelig fik den arme møller regres overfor ægtemandens arvinger med hensyn til sine 100 mk. (DD I nr. 136, s. 299f.).

Et tilsvarende problem opstod (1558), da

udstederen af et sådant livsfæstebrev døde, og arvingen (formentlig en søn, men domsafskriften er forbløffende diskret med »personlige« oplysninger), der bl.a fik dette gods udlagt som en del af sin arvepart, hævdede, dels at han selv ønskede at overtage gården, dels at livsbrevet ikke kunne have gyldighed ud over udsteders levetid. Men uden nærmere begrundelse opretholder rettertinget livsbrevet; mon fordi arvingerne – uanset deres indbyrdes dispositioner med den samlede arvemasse – måtte antages at arve godset med de det påhvilende forpligtelser? (DD II nr.272, s. 196ff.).

At også en stiftsskrivers fæstebrev på noget kirkejord kunne blive underkendt (1567), da den pågældende gård *forinden* var blevet bortpantet af kronen, turde være umiddelbart indlysende (DD II nr. 315, s. 276ff.), og at der her undtagelsesvis ikke omtales regres overfor stiftsskriveren kan eventuelt skyldes, at fæsteren synes at have været i ond tro (efter »vrang undervisning«).

Som vi kommer ned i de store mageskifters tidsalder, dukker spørgsmålet om fornyet indfæstning ved ejerskifte stedse hyppigere op, næppe (som antaget af Fussing op. cit. s. 85f., jfr. ovf. s. 283 og i det flg.) fordi det i og for sig var så *nyt*, men fordi omsætningen af jordegods tog et hidtil uset opsving. Vi møder her en bonde, der har givet en adelsdame 36 dl. i stedsmål for en egentlig hendes mand tilhørende gård, hvilken han derpå har haft i tre år til adelsmandens død, og siden – efter at fruhen har arvet den efter sin mand – har han besiddet den i syv år uden nyt stedsmål. Men nu er han blevet udvist og det uden at have fået erstatning for sit oprindeligt erlagte stedsmål.

Nok anerkender landstinget (1578) subsidiært fruens påstand om selv at være »trængt samme gård at besidde«; men dette ville dog normalt resultere i stedsmålets tilbagebetaling, hvilket *ikke* sker under henvisning til, at bonden jo alene har fæstet af hendes mand (omend gennem hende som mandens »be-

fuldmægtigede«), men ikke af fruhen selv på hendes *egne* vegne (DD III nr. 457, s. 290f.).

Som ovenanført fandt kronen et sådant fornyet stedsmål ved ejerskifte urimeligt (se ovf. s. 284); men det var øjensynligt ikke så lige til at overføre de på krongodset gældende regler til adelsgodset, og vist ikke mindst i de østdanske landsdele synes dette system fortsat længe, idet vi hos Arent Berntsen (op. cit. II s. 128f.) aner en forsigtig kritik af dette »på nogle steder i Skåne« optrædende krav om »husbondhold« ved ejerskifte.

Mange af de mest intrikate fæstespørgsmål synes at have deres rod i de højst specielle selvejerproblemer (jfr. ovf. s. 284f.). I 1558 pådømte det kgl. retterting en sag, hvor en fæster brugte noget selvejerjord imod skæppe-skyld til ejerne; men idet der var tale om bondegods, mente fæsteren ikke at være forpligtet til at erlægge stedsmål. Dette underkendes dog fuldstændigt af rettertinget, der øjensynligt var af den opfattelse, at der var tale om et ejer/fæsterforhold og det uanset jordejernes sociale status²⁹.

Dette princip kunne dog også vendes til fæsterens fordel, idet et kongebrev af 10. dec. 1603 (Secher: Forordninger III s. 164) til selvejerne i Koldinghus len på givnen foranledning fandt at måtte indskærpe, at ej heller den landgilde, som selvejere kunne forlange af deres fæstere, måtte forhøjes.

Tilsvarende kunne også selvejeres udstedelse af livsbreve til deres fæstere give anledning til retstrætte, således (1588) da en enke havde givet sin broder og dennes hustru livsbrev på den selvejergård, som såvel hun som hendes umyndige børn havde arvepart i. Thi Viborg landsting underkendte ganske dette livsbrev, som hendes nu voksne børn var utilfredse med, idet hun som værge ikke kunne foretage sådanne langtidsdispositioner med umyndige børns gods (DD IV nr. 590, s. 315f.).

Egentlige landgildesager forekommer så at sige ikke i dette materiale, hvilket unægtelig indicerer, at landgilden lå fast, dvs. var den

29. DD II nr. 268, s. 189ff. jfr. at hverken 1523-forordningen eller Christiern II's landlov (§ 68) skelnede imellem jordejernes standsmæssige placering, dvs. at de regnede bønder med blandt mulige udlejere (jfr. ovf. note 19).

sædvanebestemte. Men mere ubestemte pligter som gæsteri og hoveri kunne fortsat give anledning til retstrætter, og den ovenanførte sag (s. 282) genoptoges 1546, idet Roskilde domkapitels repræsentant nu kunne fremlægge et kong Hans' brev om generelle regler for gæsteri samt ægt og arbejde på gejstligt gods, på hvilket grundlag rettertinget dels fastsatte gæsteriet, dels pålagde bønderne at yde ægt og arbejde »som andre tjenere her i landet«, altså efter landets, dvs. Sjællands sædvane (DD I nr. 122, s. 271ff.).

Hermed var denne sag dog ikke endeligt afgjort, idet kapitelsbønderne fortsat gjorde modstand, og i 1585 nåede sagen nok engang for rettertinget, idet bønderne nu henviste til et Christiern II's brev af 1516, i henhold til hvilket de ikke skulle besværes med usædvanlig tyngde, mens kapitlet fortsat henholdt sig til dommen af 1546. Og denne fastholdtes af retten, da den fandt, at bøndernes privilegium (af 1516) ikke kunne fritage dem for at gøre *samme* ydelser (gæsteri, ægt og arbejde) som andre kron- og kirkebønder, men alene beskyttede dem imod at skulle yde *mere* (DD IV nr. 526, s. 115ff., jfr. også 1566, DD II nr. 311, s. 267ff.).

Man kan også undre sig over, så få problemer *vornedskabet* synes at have givet domstolene. At en bonde (1587) trods vitterligt frikøb blev delt til stavns (DD IV nr. 580, s. 280ff.), skyldtes, at han havde opnået fribrevet fra en lensmandsfoged, dvs. under falske forudsætninger, idet der var domspraksis for, at kun rette ejer og ikke lensmænd m.fl. kunne udstede sådanne fritagelser for vornedskabspligten (DD IV nr. 546, s. 178ff. med de der anf. noter). Men bonden bevarede naturligvis regres overfor arvingerne til den foged, der havde modtaget hans betaling for fribrevet.

Men da en bondefødt købstadsmand (1586) tilbagesøgte af godsejeren, frifandt et herredsting ham for fødestedstvangen, interessant nok under henvisning til Roskilde købstads privilegier af 1518 (der fritog vornede, som havde boet tre år i købstaden, for vornedskabstvangen), dvs. uden hensyntagen til, at den generelle kgl. forordning af 1542 med sin treårsfrist alene gjaldt *tidligere* problemer, idet købstæderne til gengæld forplig-

tede sig til fra nu af ikke fremtidigt at indtage vornede uden speciel tilladelse (DD IV nr. 546, s. 178ff.); men idet landstingets domme ikke (normalt) er bevarede, kan det ikke ses, om sagen appelleredes. Andre vornedskabs-sager var – i hvert fald efter domsreferaterne at dømme – i nok så høj grad godsejeres indbyrdes mellemværender om bønder.

Det må således fastholdes, at Fussings – overvejende på 17. århundredes materiale byggende – these, at »Danmark var et Rets-samfund«, også har gyldighed for 16. århundrede, vel at mærke taget i betydningen, at der fandtes love, regler og ikke mindst *sædvaner*, der regulerede samfundslivet, samt at vilkårlighed og selvtægt ikke blev tålt. Men kunne lovgivning som retspraksis være nok så velmenende og søge at give bonden al mulighed for at sikre sig sin ret (og de talrige her omtalte sager turde vise, at bønderne i almindelighed bestemt ikke var sky for at kræve deres ret, ja ofte mere til), har der naturligvis alle dage været godsejere, der kunne føle sig fristet til at anvende ikke juridisk holdbare metoder, hvilket blot ikke kan konstateres, der hvor bonden ikke *turde* gå rettens vej. Men lykkedes disse metoder ikke, kunne de unægtelig give bagslag (jfr. Fussing op. cit. s. 423ff.).

På det sjællandske Rygård sad (1587) jomfru Johanne Oxe, Peder Oxes søster, under adskillige besværligheder, både med kronen (om patronats- og birkerettigheder) og med en tidligere foged (DD IV nr. 563, s. 233ff.) som ikke mindst med bonden Oluf Nielsen Skovmand, der bl.a. havde haft den dristighed at indsende en »supplicatz« (vist en regulær stævning) til kgl. Majestæt. Følgelig havde hun simpelthen kastet bonden i fængsel, og på et birketing (af særdeles tvivlsom legalitet) havde hun under trussel om dødsstraf i henhold til Gårdsretten aftvunget bonden et forlig, i henhold til hvilket han måtte love at forlade landet, dvs. Sjælland (DD IV nr. 572, s. 261ff.).

De tilforordnede rigsråder, der blev sat til at bringe forholdene i orden, frifandt pure bonden, idet aftaler indgået under tvang nu engang ingen retsgyldighed har, og alle godsejers mildt sagt tvivlsomme forholdsregler nullificeres, idet Gårdsretten ikke har gyldig-

hed for fæstebønder (men alene for hovedgårdens egne folk), hvorfor hun i fremtiden har at anlægge eventuelle retssager imod bonden ved dennes værneting, dvs. det ordinære herredsting. (Hvorvidt sagen iøvrigt fik konsekvenser for den stridbare jomfru, ses ikke, og hun døde allerede 1589 efter at have tabt ethvert krav på birkeret for sit gods. Domsreferatet – med den meget summariske slutning – synes efter sin overskrift at have været anset bevaringsværdigt, dels fordi sagen understreger ulovlig tvangs ugyldighed, dels fordi det er en af de ganske få domme, der omhandler Gårdsrettens kompetance).

Konklusion

Men lad os atter vende tilbage til »livsfæste-problematikken«. I midten af 1600-tallet fastslog den kyndige Arent Berentsen (op. cit. II s. 121f.), under sin behandling af *stedsmål*, at betalingen heraf var bondens garanti for at kunne beholde sin fæstegård (vel at mærke så længe han nu også ønskede det), men selvfølgelig *forudsat* at han ydede sin landgilde, gjorde (sædvanligt) hoveri og iøvrigt overholdt de forskellige (ofte sædvaneretlige) bestemmelser; og som hjemmel herfor anførte han Koldingrecessen af 1558 § 42, men føjede hertil den sædvaneretlige undtagelse, at såfremt jordejeren *selv* skulle bruge gården (dvs. at den ej længere skulle bortfæstes), havde han ret til at udvise bonden, men *kun* imod at returnere denne hans erlagte stedsmål.

Dvs. at Arent Berntsen anså det i Koldingrecessen bestemte fæstesystem for at være »livsfæste«, og som førnævnt er bestemmelsen en simpel gentagelse af recessen af 1551 (§ 9). Og hvorfor skulle begge recessers relevante paragraffer umiddelbart efterfølges af bestemmelser vedrørende *enkens* eventuelle ret til at fortsætte fæstemålet (respektive § 43 og § 10) – i 1565 udvidet til for krongodsets vedkommende at være en ret til *uden* fornyet

indfæstning at forblive på gården –, om ikke bonden selv i praksis ansås for (normalt) at besidde gården på livstid? Recessernes regler virker i allerhøjeste grad som en kodifikation af de i hvert fald siden slutningen af 1540 på krongodset gældende regler, der i 1547 såvel i lensbreve som i recessen (§ 36) forudsætter, at bønderne ikke kan udvises, »uden de forbyrde dem« (jfr. ovf. s. 282), og de svarer ganske nøje til det billede, vi får gennem retspraksis fra 1537.

Om så selve glosen »livsfæste« er dækkende for dette system eller ej, er mig mindre væsentligt, og i hvert fald er det som ofte fremhævet et spørgsmål, om det ikke nok så ofte har været retten til *frit at opsig* et (ikke mere ønskværdigt) fæstemål, der havde bondens hovedinteresse³⁰. Men havde bonden (lovligt) fæstet gård og erlagt stedsmål, havde han en ganske betydelig grad af sikkerhed. Først og fremmest kunne han under ingen omstændigheder »udsmides« af fæstet; thi i alle tilfælde krævedes en *grund* til opsigelse fra godsejerens side, og selv de bedste og mest lovmedholdelige årsager tillod ikke, at man fraveg en varselsprocedure, der gav bonden i hvert fald en tremåneders frist til »rette far-dag«.

Det er intet under, at mange godsejere med tiden ønskede en tilsvarende begrundelse fra bondens side; thi idet de fleste jordejere i mangt og meget var reelt afhængige af deres ridefogeders større eller mindre grad af effektivitet, kunne de have en yderst velbegrundet interesse i at vide, *hvorfor* en række af deres fæstere pludselig ikke længere ønskede at fortsætte deres fæstemål (se herom Fusing op. cit. s. 296ff.). Iøvrigt har megen af den ovenfor påviste »bondebeskyttelse« givet jernhårde økonomiske realiteter bag sig; således måtte det primært være i kronens interesse at have et velbesat fæstegods med solide fæstere, der regelmæssigt uden altfor mange restancer ydede deres landgilde m.v., medens lensmanden havde mere kortsigtede interesser (jfr. at

30. Medens et førlov på traditionelt 3 mk. kunne være en anseelig byrde ca. 1400 og følgelig virke hemmende for bondens frie fraflytningsret (se Kr. Erslev i HT 8 II s. 71f.), var beløbet takket være den fortløbende inflation sidst i 16. årh. af nærmest symbolsk karakter. Om et forsøg på (1589) at »inflationssikre« de 30 sk. (dvs. 3 »sagemark«), se DD IV nr. 607, s. 366f.

indfæstning netop hørte med til de uvisse indkomster, hvoraf lensmanden modtog en procentdel), en problematik, der i mangt og meget var en parallel til forholdet godsejer/ridefoged.

Den eneste undtagelse herfra var (som ovenfor s. 285 anført) den – ej heller i nutidig lejelovgivning ukendte –, at jordejeren *selv* skulle bruge fæstegården, en undtagelsesbestemmelse, der som anført formentlig i overvejende grad har haft betydning for selvejerbønder og disses fæstere, da det utvivlsomt var sjældent, at en adelsmand kunne have interesse i selv at flytte ind på en bondegård³¹. Men i så fald havde bonden naturligvis krav på at få sit stedsmål igen, da fæstet unægtelig var ophørt uden hans skyld (jfr. Fussing op. cit. s. 315ff.).

Set på denne baggrund forekommer 1523-forordningen mig i allerhøjeste grad at foregribe, om ikke ligefrem slutte sig til den følgende udvikling, hvorfor jeg fristes til at betegne den som en »livsfæsteforordning« (eller hvad man nu vil kalde det under adelsvælden og frem til landboreformerne fremherskende system), kort sagt, at bonden – så længe han opfylder de almenkendte forudsætninger – kunne beholde gården, så længe han vel at mærke ønskede det.

Men ikke mindst efter Aksel E. Christensens berømte undersøgelse er der rejst begrundet tvivl, hvorvidt dette system nu også var fremherskende allerede i senmiddelalderen. Specielt består efter hans sammenligninger mellem nordfynsk og sydsjællandsk materiale et tydeligt indtryk af *to* væsensforskellige typer af lejemaal, et langtids (a la vort »livstids«), gerne på fjernere og større gårde, og et korttidsfæstemål, vist oftest nærmest ved selve hovedgården³².

Måske er det netop her, at vi finder forklaringen på »livsfæstets« optræden som norm fra reformationstiden, idet det jo er karakteristisk for senmiddelalderen, at her afvikles et udbredt højmiddelalderligt brydegårdssystem (med aktiv godsdrift) til fordel for selve fæstegårdssystemet, hvorved den senmiddelalderlige godsejer i stigende grad bliver passiv »rentier«³³.

Der var dog tale om en lang udvikling, der knap og nap var afsluttet på reformationstiden³⁴. Men at egaliseringen imellem de to i princippet væsensforskellige brugsformer, bryde-gårdsædesystemet (hvor jordbrugerne i højmiddelalderen på det nærmeste var at betragte som et »tilbehør« til hovedgården, dvs. *curia cum familia*) og selve *bort*-fæstet, hvor fæsteren alt i alt arbejdede ganske selvstændigt

31. At reglen om, at adelen kunne »gøre sig sit gods så nyttigt« i hvert fald i 16. årh. *ikke* kunne anvendes generelt og i hvert fald ikke vedrørende fæstet se ovf. note 19.

Det ovf. s. 286 anførte eksempel angår karakteristisk nok en mand af den allerydmygste lavadel. Men specielt de store mageskifters tidsalder kunne give anledning til *omlægninger* m.m., således da Malte Jensen (Sehested) kort før 1568 flyttede fra sin vendsysselske slægtsgård Vellingshøj til Højris på Mors (Præsteindberetninger om Fæstegods m.m., udg. C. Rise Hansen, 1964, s. 16 og s. 138). Flytningen gav dog plads til to (nye) fæstemål på Vellingshøj, omend indflytningen på Højris kan have kostet et par bønder fæstet. Jfr. Jørsbygård (ibid. s. 148), der her optræder som fire fæstegårde, dvs. at disse bønder siden må være »udsmidt« af deres gårde, efter at de først (ved hovedgårdens midlertidige nedlæggelse) er blevet »smidt ind«. Måske gælder det samme den gamle hovedgård Sø (ibid. s. 150) med omtalen af »Jens Clausen (Dyre) = 1 gård«.

32. Aksel E. Christensen op. cit. Det skal dog hertil bemærkes, at de på visse punkter frapperende fæsterskifter på Skovkloster (ibid. note 63, jfr. note 61) fortrinsvis skyldes, at forfatteren har anvendt de regnskabsdateringer, der stammer fra 18. årh. (formentlig af Langebek). Hvis det ikke-daterede, til 1470 henlagte regnskab rettes til 1476, og tilsvarende 1478 til 1473, opstår der en langt højere grad af mening i et ellers uforklarligt kaos; jfr. hertil Frank Pedersen op. cit. s. 101 samt noter af cand. fil. Leif Larsen (i forbindelse med Landbohøistors Selskabs hidtil forgæves planer om en udgivelse af dette særdeles vigtige materiale).

Jfr. desuden Aksel E. Christensen op. cit. s. 143, s. 149f. og s. 151f.

33. Om denne udvikling se C. A. Christensen i HT 11 VI s. 161–244 (1960) og 12 I s. 257–349 (1964) samt Erik Ulsig op. cit.; jfr. desuden Troels Dahlerup i »Den nordiske Adel i Senmiddelalderen« (1971) s. 60ff.

34. Jfr. min anmeldelse af Erik Ulsig op. cit. i HT 12 VI s. 229 note 28.

(blot han årligt udredede sine pligtige ydelser), var nået langt, tyder ikke mindst udviklingen i skattesystemet på.

Hvor endnu et skattebrev af 1467 fritog »gårdsæder, som sidder ved gode mænds gårde og intet andet giver til landgilde uden arbejde«³⁵ for skat (utvivlsomt fordi de antoges at være dækket af hovedgårdens skattefrihed), var det på reformationstiden efter alt at dømme stedse vanskeligere i praksis at operere med et sådant skel imellem gårdsæder og egentlige fæstebønder, som udviklingen i ikke ringe grad havde udvisket, hvorfor Frederik I med forordningen af 1526³⁶ omformulerede reglen i et sprog, der bedre svarede til de eksisterende realiteter, nemlig at gårdsæder og *ugedagsmænd i hovedgårdens hovedsogn* hermed var skattefrie, den med tiden blivende skattebrevsformular.

Utvivlsomt er det bagved liggende forhold det, at der langt op i 1400-tallet i nok så høj grad var tale om jord, der søgte en lejer (dvs. en så kapitalstærk fæster, at han uden alt for megen hjælp fra godsejerens side formåede at drive sin gård på egen hånd og deraf årligt udrede sine afgifter m.v.), hvorfor det længe snarest drejede sig om at *fastholde* bonden på godset³⁷, således at en egentlig udtalt fæsterbeskyttelse længe savnede reel baggrund.

Men det er dog ikke helt uden interesse, at netop som kong Hans 1506 i sin københavnske »huslejelovgivning« forbyder udvisning af lejere (så længe de betalte deres husleje til

aftalt tid)³⁸, finder vi ligesom det første spor af tilsvarende regler for bondejorden. Næppe uden sammenhæng med at lensmanden på Ålborghus 1505 (27/20) fradømtes lenet³⁹ på grund af grov misrøgt (specielt med hensyn til selvejergodset, skovene m.m.), skal kong Hans (også 1505, omend uden dato) have udstedt et brev til Hellum herreds bønder⁴⁰ (øjensynligt såvel selvejere som fæstebønder), der ikke blot fastsætter deres gæsteriydelser, men forbyder, ikke blot at de på engang både betaler arbejdspenge og gør hoveri, men også at de udvises af deres gårde, sålænge de holder dem ved magt og giver (pligtig) skat og landgilde⁴¹.

Det forekommer mig ret betegnende, at det eneste alternativ, Scocozza (og før ham Allen og Skrubbeltrang) kan opstille som tolkningsmulighed for 1523-forordningen, er, at vel handler den (formelt) alene om, at *indgåede aftaler* skal overholdes (af begge parter) – et så elementært retsprincip, der næppe behøvede at bebyrde en regering i en kritisk situation –; men der kunne jo eventuelt være tale om *åremålsfæste*. Dette er en logisk korrekt mulighed, der kun savner ét i at være plausibel, at åremålsfæste mig bekendt er praktisk talt ukendt i reformationstidens kildemateriale⁴²; dvs. med én karakteristisk undtagelse: Christiern II's landlov, hvis § 68 ud over bestemmelser, der reelt er identisk med 1523-forordningen, har ligesom »påklitret« en afsluttende sætning om *minimumsfæstet* på otte år (jfr. Ul-

35. Repertorium II 2316 samt Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede (1903) s. 540ff., med et eksempel herpå fra så sent som 1511.

36. Danske Magazin 2 V s. 111, jfr. Will. Christensen op. cit. s. 546, samt H. Bennike Madsen: Det danske Skattevæsen (1978) s. 65.

37. Om det specielt sjællandske vordenskab, der formentlig opstår først i 1490erne som følge af »en kollegial vedtagelse« de sjællandske storgodsejere imellem om ikke længere at »hugge« fæstere fra hinanden, se Frank Pedersen op. cit. note 26 med henvisning til (utrykt) specialeafhandling, Århus 1980.

38. DD I nr. 43, s. 136ff.; dommen er bevaret i talrige ms., og princippet gentoges (specielt vedrørende kirkejord i købstæderne) af de flg. konger.

39. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme I (1842) s. 32f.

40. Repertorium II 10506, bevaret i rettertingsdom af 1554.

41. Omend der kun er bevaret lovgivning fra kong Hans i beskedent omfang, kan man ofte have en fornemmelse af, at visse Christiern II – foranstaltninger ikke var helt uden fortilfælde. Jfr. ovf. s. 292 om kong Hans' breve til vestfynske bønder samt Christiern II's tilsvarende breve, cit. Aksel E. Christensen op. cit. s. 139.

42. Specielt efter at Steenstrup påviste, at de af Estrup fremførte eksempler på senmiddelalderlige »langtidsfæstebreve« så at sige alle er »forpagtningskontrakter«, gerne til folk udenfor bondestanden, jfr. ovf. note 24 samt Aksel E. Christensen op. cit. s. 136 og s. 139.

dallms. § 110 med de 10–12 år), såvidt jeg kan skønne, netop Allens eneste kildegrundlag for åremålsthesen. Og da allerede påfølgende § 69 fastslår, at gentagen landgildvægring er udvisningsgrund (parallelt til Uldalms. § 99, men ligger faktisk også i § 101), virker dette løfte om minimumsfæste lidet velovervejnet.

Men netop denne bestemmelse står ganske isoleret i datidig retspraksis og er højst tænkeligt nok et eksempel på, hvorledes det grandiose (og ofte velmente) reformprojekt kunne være ganske ude af trit med virkeligheden⁴³, hvorfor Frederik I – efter lovenes nulifikation – fandt det på sin plads at forsikre bønderne om, at man ikke dermed tilsigtede nogen ændring af den (større eller mindre) grad af sikkerhed, som de måtte have i deres fæstemål.

Kort sagt: er det ikke muligt, at idet udviklingen i voksende omfang var ved at fjerne et ældgammelt skel imellem egentlige fæstegårde (med langtids-, formentlig »livstidsfæstemål«) og gårdsædegårde (fra først af uden samme retsbeskyttelse), ønskede Christiern II – sin vane tro vel hårdhændet – at fjerne de sidste rester af dette skel og således egaliserer fæstevilkårene overalt ved som et »kompromis« at fastlægge en lille halv snes år *som minimum*, hvilket med datidens høje dødelighed og mange bønders ønske om at fraslytte deres gårde næppe var alt for langt fra den i praksis fungerende »gennemsnitlige livsfæsteperiode«? I så fald har forordningen tilgodeset småbøndernes (rester af de tidligere gårdsæders) tarv, men er omvendt kommet til at stille de (egentlige) fæstebønder ringere, der tænkeligt forlængst i praksis havde opnået en i hvert fald »livsfæstelignende« position i takt med stedsmålets udbredelse.

Dette kunne igen bidrage til at forklare den yderst ringe opbakning blandt bønderne for Christiern II's sag, medens Frederik I med sin forordningen af 1523 holdt sig indenfor de eksisterende rammer, men til gengæld gjorde

det muligt at udstrække langtidsfæsternes vilkår til alle bønder, hvorefter Christian III først gennem administrativ praksis for krongodset (1540–47 og 1557) samt gennem retspraksis og sluttelig gennem forordningerne (1551 og 1558, ja formentlig allerede 1547) sørgede for, at dette system fæstnedes, så at det sidenhen blev så selvfølgelig, at nøjere bestemmelser m.v. så at sige ikke kendes.

Christiern II's landlov § 68–69

Medens 1523-forordningen findes i et alt i alt hæderligt tryk i Erslev-Møllerups udgave (1879), er det næppe nødvendigt nok engang at aftrykke dette (uanset at det nystartede Kildeskiftelseskab næppe selv var helt tilfreds med de benyttede principper, jfr. forordet til udgaven af »Danske Kancelliregistranter« (1882) s. vii, formentlig ikke upåvirket af Heises kritik i HT 5 II). Derimod vil det næppe være uden interesse – indtil fortsættelse af rigslovgivningsudgaven når hertil – at gengive det arnamagnæanske lovmanuskripts relevante §§ 68 og 69:

lxviii

Ithem inghen bondhæ ehwem handt helsth thilhører eller thiænær, antthen kronen, kyrcken, ridderskabbeth eller andhre, skall ey kastes aff hanss gordt, all thendt stwndt handt thendt bygger och forbædrer och giffwer siith landtgilddhæ, och hwess aff gaardhen gaer, aerlighen wdt thiill godhæ rædhæ, och ære hanss hosbondhæ lydigh och hørrigh och thilbørligh thienisthæ. Wille wi och, att nar noghen fæsther gaardt, tha schall handt thendt beholdhæ wdi viii aær, i thet myndtstzhæ, før handt maa wtwisses.

lxix

Ithem alth landgyldhæ som aff bønder ydes schall, wille wi att thee thill godæ redhæ thill

43. Om samtidens reaktion på lovene, herunder også bøndernes beherskede entusiasme se Troels Dahlerup i »Festskrift til Niels Skyum-Nielsen« (1981) s. 267ff., specielt s. 273.

thwindhæ thider om aaridt eller een thiidt, effther som sedtwane i landhett ær, rædhelighen wtgiffuis och ydess schall. Bliwwer noghen bondhæ igen standendes medt noghett hanss landgylldhæ, och thett ey thill thendt terminn och landgildes dagh ladher rædelighen wdtkomme, tha schall strags wdtwordes wdaff hanss boe, soo møghett som thett

landtgilddhæ thilsigher handt igen medt bliwwer sthanddindes, och ther som handt framdelis sidder hanss hosbondhæ offwerhørich fore, och wiill ickæ rædelighen wdtgiffue siith landtgildhæ, tha schall hanss hosbondhe haffue magth hannem wtwisæ och setthæ en andhen indt wdi gaardhen igeen, som thet rædhelighen wdtgiffue will.